

Uluslararası Uyghur Ara tirmaları Dergisi, Sayı: 4, 2014, Sayfa: 1-10.
Xelqara Uy ur Tetqiqati Jurnali, San: 4, 2014, Sehipe: 1-10.
International Journal of Uyghur Studies, Volume: 4, 2014, Page: 1-10.

Ç N'DEK TÜRK LEHÇELER ARA TIRMALARININ SON 20 YILLIK GEL M ÜZER NE*

Tursun AYUP**

*Aktaranlar: Ercan PETEK, Esra ÇORBACI, Harun BOZKURT,
Aylin ÇAKIR, Guzal NARKULOVA, Merlen AD LOV,
Zhazira TASHMATOVA, Salih KÖSE, Erkan YILMAZ,
Avazkhon UMAROV****

ÖZET

Çin Türkoloji ara tirmalarının önemli merkezlerinden birisidir. 1930 yıllardan itibaren olu maya ba layan Türkoloji ara tirmaları 1970'lı yılların sonlarından itibaren hız kazanmı , son 20 yılda bu alanda önemli çalı malar gerçekleştirilmiştir. Bu makalede 1980 -2000 yılları arasında Türkolojiyle ilgili yazı dili, sözlük, eski yazıtlar, diyalekt ve a ız, Türkçe ö retimi gibi alanlarda yapılan çalı malar tanıtılmı ve de erlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çin, Uyghur, Kazak, Sözlük, Türkoloji.

THE DEVELOPMENT OF TURKIC STUDIES IN CHINA IN THE LAST 20 YEARS

ABSTRACT

China is one of the important centers of Turkic studies. Starting in 1930's, Turkic studies accelerated in 1970's, and in last 20 years very important studies have been conducted in the field. In this article works and studies in the sub-fields of Turkic studies such as written language, vocabulary, ancient inscriptions, dialects and accents, and Turkish language education have been introduced and evaluated.

Keywords: China, Uyghur, Kazak, Vocabulary, Turkic Studies.

Çin Türk dilli halkların önemli mekânlarından birisidir. Antik ça lardan beri Türkçe konu an pek çok boy ve kabileler Çin'in kuzeyi ve kuzeybatısında ya amı lardır. Onlar “pek Yolu”nun güney, kuzey ve orta hatlarının bulunduğu geni bölgelerde faaliyet göstererek dünyanın dikkatini çeken renkli bir medeniyet yaratmışlardır. Do u ile batının ekonomik ve kültürel alı veri inde köprü rol oynayarak dünyanın, ayrıca Asya'nın kültür ve ekonomisinin gelişmesi için büyük katkı sa lamışlardır.

1970'li yılların sonlarında Çin'de on yıla kadar devam eden “karga a” ortamına son verildi ve karı ıklıklar düzeltilmeye başlandı. Bunun sonucunda bütün alanlarda ve bütün mesleklerde yeniden toparlanma ve gelişme görülmeye başlandı. Çin Halk Cumhuriyeti'nin ilk anayasasında belirlenen “bütün milletler e itir.”, “milletlerin hepsi kendi dilini ve yazısını kullanma ve gelişme özgürlü üne sahiptir.” ekindeki politika yeniden vurgulandı. Bu yeni vaziyet

* Bu makale, “Til ve Terjime” dergisinin 2001 yılına ait 1. sayısında yayımlanmıştır.

** Emekli Ö retim Üyesi, Merkezi Milletler Üniversitesi.

*** Yüksek Lisans Ö rencileri, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Ara tirmaları Enstitüsü, İzmir – TÜRK YE.

Ülkemizdeki Türk lehçeleri ara trmalarını tarihinde hiç benzeri grlmemi yeni bir geli mi a amasına getirdi. Türk lehçeleri ara trmalarında dünyanın dikkatini çeken ba arılar elde edilmeye ba ladı. Ülkemizin bu a amadaki Türk lehçeleri ara trmaları ara trma konu ve kapsamının geni olması, ara trma yöntemlerinin yeni, ara trma seviyesinin yüksek, ara trma neticelerinin bol, ara trmaya katılanların çok olması bakımından Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruldu u ilk 30 yıllık dnemdekinden açıkça farklılık gösterir. A a ıda bu ara trma sonuçlarını bir kaç maddede kısaca tanıtaca ız.

1. Dil ve Yazıy Standartla trma, Terimleri Kalıpla trma ve Sözlükçülük Alanında

Son 20 yıldan buyan lkemizdeki Türk lehçeleri ara trmalarında büyük çaba sarf edilen, yatırım yapılan, toplumsal ve bilimsel verimlili i yüksek olan alan dil ve yazıy standartla trma, terimleri kalıpla trma ve sözlükçülük alanı olmu tur. Bu yöndeki ara trma neticelerini a a ıdaki  maddede tanıtmak mümkündür:

1.1. Dil ve Yazıy Standartla trma Alanında

Dil ve yazıy standartla trma ve standartla trılmı eklini kullanma dili iyi kullanmanın n ko ulu, ayrıca dili geli tirmenin önemli a amasıdır. Ülkemizde son 20 yıldan beri bu alandaki faaliyetlerin idaresi ve ara trmalar e itli düzeydeki dil ve yazıyyla ilgili kurumlar ve ara trma kurumları tarafından önemsendi ve titizlikle yönetildi. Aralık 1984'te incan Uygur Otonom Bölgesi Milletler Dil ve Yazı Komitesi'nin ba kanlı ında Uygur dilinin imla kuralı bir kez daha de i tirildi. mla kuralında morfolojik ilkeleri temel alma, tarihi ve fonetik ilkeleri de göz önünde bulundurma vurgulandı. Aynı yıl yine Uygur alfabesinde de i iklik yapıldı, yuvarlak ünlülerin her biri için özel harf belirlendi. 1987 yılında "Uygur Dilinin Telaffuz Kuralı" düzenlendi. Böylece Uygur alfabesi, imla ve telaffuz kuralı daha da mükemmelle ti, bilimselli i arttı. 1985 yılında ara trmacı Mirsultan Osmanov editörlü nde 30,000'e yakın sözcü  içeren "Uygur Edebi Dilinin mla Lügati" yayımlandı. 1988 yılında dilci Abdusalam Abbas ve Amine Gappar'ın yönetiminde hazırlanan 25,000 sözcük maddesi içeren "a da Uygur Dilinin Telaffuz Lügati" ne redildi. Sonra alınan fikir ve önerilere göre bu iki lgat daha da mükemmelle tirilerek 1997 yılında 57,000 sözcü  içeren "a da Uygur Edebi Dilinin mla ve Telaffuz Lügati" yayımlandı. 1985 yılında "Kazak Dilinin mla Lügati" yayımlandı. 1986 yılında dilci Makelek'in hazırladı ı "Kırgız Dilinin mla Kuralı", "Kırgız Dilinin Telaffuz Kuralı" ne redildi. Bunlardan "Kırgız Dilinin mla Lügati" tekrar gözden geçirilerek 1989 yılında yeniden yayımlandı. Yapılan bu i lerin sonucunda basın yayın ve ileti im alanında herkesin kendi keyfine ve i ve alı kanlı ına göre davranma durumuna son verildi. Dilin sosyal ileti im rolü daha verimli hale getirildi.

1.2.Yeni Terimleri Kalıpla trma Alanında

1970'li yılların sonlarından itibaren Çin reform ve dı a açılma merkezli yeni bir dönemine girdi. Toplumun bütün alanlarında büyük de i iklikler meydana geldi. Bilim hızla geli ti, insanlar arasındaki ileti im sıklıla tı, yeni nesne ve yeni kavramlar ortaya ıktı. Bu yeni nesne ve yeni kavramlar dilde de ifade bulmalıydı. Çin Dil ve Yazı leri Komitesi Yeni Terimler Ofisi'nin istatistik verilerine göre, 1978 yılından 1998 yılına kadar olan 20 yıl içerisinde ortalama her yıl 700 yeni terim ortaya çıkmı tır. Bundan da yeni terimleri kalıpla trma i inin Çin dilticili indeki önemli i lerin birisi oldu u görülüyor. Dolayısıyla son yıldan beri ülkemizde merkezden yerel bölgelere kadar yeni terimleri kalıpla trma-belirleme komiteleri kuruldu ve bu alandaki i ler sıkı tutuldu. Çin'deki Türk dilli halkların ya adıkları incan Uygur Otonom Bölgesi'nde de 1985 yılında incan Uygur Otonom Bölgesi Milletlerin Dillerindeki Terimleri Kalıpla trma-Belirleme komitesi kuruldu. 1985 yılından 1998 yılına kadar bu komitenin yönetiminde Uygur, Kazak, Kırgız bran grupları 70,000'e yakın yeni terimi tespit ederek ilgili gazete ve dergilerde yayımladılar. Bunların içerisinde Uygurca kalıpla trılmı terimler 32,000'den, Kazakça kalıpla trılmı terimler

● Çin'deki Türk Lehçeleri Araştırmalarının Son 20 Yıllık Gelişimi Üzerine

15,000'den, Kırgızca kalıpla tırlımı terimler 15,000'den fazladır. Bu kalıpla tırlımı terimler u anda Uygurca iki cildi halinde yayımlanmıştır. Birinci cilt 1995 yılında Milletler Ne riyatı tarafından, ikinci cildi 1999 yılında incan Halk Ne riyatı tarafından ne redildi. Kazak dilinde bir cilt halinde (1999 yılında incan Halk Ne riyatı tarafından) yayımlandı.

Bu alandaki faaliyetleri daha da güçlendirmek için incan Uygur Otonom Bölgesi Halk Hükümeti Devlet Milletler leri Komitesi'yle birlikte 1997 yılının A ustos ayında ve 1998 yılının Kasım ayında Ürümçi'de Uygurcadaki terimleri kalıpla tırma ile ilgili çalı ma toplantısı ve Kazak, Kırgız dillerindeki terimleri kalıpla tırma ile ilgili çalı ma toplantısı düzenledi ve terimleri kalıpla tırma ile ilgili fikir ve anlayı larda birli i saladı, tedbirleri detaylandırdı ve bu alanda yönetimin elini güçlendirdi. İmdi bu iki toplantının ilhamı ve te vikiyle terimleri kalıpla tırma i leri öncekine göre daha da uyumlu ve verimli bir ekilde sürdürülmektedir.

Bunun yanı sıra Çin'deki Türk Lehçeleri Ara tırmaları Cemiyeti de üç sempozyumun konusunu yeni terimlerle ilgili ara tırmalarla sınırlandırdı. Bu sempozyumlarda ülkemizdeki Türk dilciler yeni nesne ve yeni kavramları Uygur, Kazak, Kırgız dillerinde ifade etmenin yöntemi ve ilkeleriyle ilgili olarak kuramsal bakımdan derin arayı larda bulundu, deneyimleri özenle topladı. Yeni nesne ve yeni kavramları ifade etmede önce kendi dil materyallerinin sa ladı ı imkânlardan yararlanma, çaresiz kalındı ı zaman di er dillerden kabul etme, yani “yapma, arama ve kabul etme” ilkesi tekrar de erlendirildi. Yeni terimleri ifade etmede “do ru olma, anla ılır olma, basit olma, kısa olma, sistemli olma” gibi ilkelere ba lı kalma vurgulandı. Böylece yeni nesne ve yeni kavramları ifade etmede Türk lehçelerinin tarihi anelerine saygı göstermeyip meseleyi keyfine göre çözümlenme e ilimine son verilmi oldu. Yeni nesne ve yeni kavramların dilde ifade edilmesi sa lam geli me yoluna sokuldu.

1.3. Sözlükçülük Alanında

Sözlükçülük bir milletin kültürel geli im seviyesini dil ara tırmalarının neticelerini yansıtan önemli bir sahadır. Ülkemizde son 20 yıldan beri Türk lehçelerine dair sözlükçülük alanında insanı sevindiren neticeler elde edildi. Gerek tek dilli açıklamalı sözlükleri yapmada olsun ya da çift dilli genel nitelikli sözlükleri yapmada olsun, gerekse çift dilli, çok dilli meslek bran lara ayrılan kar ıla tırmalı sözlükleri yapmada olsun ülkemizdeki Türk dilcileri çe itli kademedeki yönetimin deste i ve yardımıyla, ayrıca kendilerinin zorlu çalı malarıyla yüzlerce sözlü ü ortaya çıkardılar. İgili dilcilerin verdi i istatistik verilerine göre, Çin Halk Cumhuriyeti kuruldu undan bu yana geçen 50 yıla yakın bir zaman zarfında resmi yayımlanan, sadece Uygur diline ait sözlükler 158'ye ula mıştır (Abduzahir Tahir, Abdusalım Abliz: “Ülkemizde Ne redilen Uygur Diline Ait Sözlükler Katalogu”, Dil ve Tercime, Sayı. 2, 1998, Çince). Bunların içerisinde 1979 yılından sonra yayımlananları 141 olup, genel rakamın yüzde seksen dokuzunu te kil etmektedir. Bundan görülyüyor ki, son 20 yıldan beri ülkemizdeki Türklerin sözlükçülü ü çok hızlı bir ekilde geli mi tir.

Tek dilli açıklamalı sözlükleri yapma alanındaki ba arıların incisi olarak öncelikle incan Uygur Otonom Bölgesi Dil ve Yazı Komitesi'nin yönetiminde dilci Abliz Yakup, Genizat Geyurani ve di erlerinin editörlü ünde yapılan “Uygur Dilinin zahlı Lügati”nden bahsetmek gerekir. Bu sözlü ü yapma kararı 1979 yılında incan Uygur Otonom Bölgesi Halk Hükümeti'nce alınımı olup, 1980 yılında incan Uygur Otonom Bölgesi Dil ve Yazı Komitesi'nin yönetiminde ba lamı tır. Bu i e katılan dilcilerin 20 yıla yakın zorlu çalı masıyla 60,000'e yakın söz ve terimleri içeren bu sözlük meydana geldi. Bu sözlü ün 6 cildi Milletler Ne riyatı tarafından (1990-1999 yılları arasında), bir ciltlik kısaltılmış ekli incan Halk Ne riyatı tarafından (Ekim 1999'da) ne redildi. Hiç ku kusuzdur ki, bu Uygur dilcili i tarihindeki takdire ayan büyük bir hadise, Uygur kültür tarihindeki çı ır açıcı öneme sahip büyük bir i , Türkolojiye verilen büyük bir katkı

sayılır. Buna benzer öneme sahip “Kazak Dilinin zahlı Lügati” de ne redilmek üzeredir. Bunlardan ba ka yine Gulam Gopuri’nin hazırladı ı “Uygur Klasik Edebiyatından Kısaca Sözlük” (1986), “Uygur iveleri Sözlü ü” (1986); Ablimit Ehmet, Dildar Memtiminler tarafından hazırlanan “Eski Uygur Dili Lügati”; ünlü dilci Abdusalam Abbas’ın hazırladı ı “Uygur Dili Deyimlerinin zahlı Lügati” (1989) ve Kazak dili alanında hazırlanan “Kazak Dilinin Kısaca Etimolojik Lügati” (1987), “Kazak Dilinin Deyimler Lügati” (1990) gibi sözlüklerin yayımlanması da tek dilli açıklamalı sözlükçülük alanında yapılan önemli i lerdendir.

Çift dilli ve çok dilli genel nitelikli çok sayıda sözlük hazırlandı. Bunların içerisinde önemli olanları unlardır: “Uygurca-Çince Lügat” (Kollektif hazırlanmı tır, 1982); “Çince-Uygurca Lügat” (Peng Zunglu, brahim Ehmet ve di erleri, 1989); “Türkçe-Uygurca Lügat” (Mömin Abdulla, 1989); “ngilizce-Uygurca Lügat” (Deniel Sincün, 1993); “Güncel Kullanılan Uygurca-Çince Lügat” (Çen imin, Liao Zeyu ve di erleri, 1995); “Kazakça-Çince Lügat” (Nayman ve di erleri, 1986); “Çince-Kırgızca Lügat” (Makelek, 1999); “Çin’deki Türk Lehçeleri Grubundaki Dillerin Sözlük Toplamı” (Çen Zungcen vd. 1990); “Salarca-Çince Sözlük” (Lin Lienyun, 1992); “Batı Yugurca-Çince Sözlük” (Ley uançün, 1992).

Burada özellikle bahsetmek gerekir ki, ara tırmacı Çen Zungcen ve di erlerinin birlikte hazırladı ı “Çin’deki Türk Lehçeleri Grubundaki Dillerin Sözlük Toplamı”nda Çin’deki sekiz Türk lehçesine ait 4000 söz kar ıla tırmalı olarak verilmi tir. Ayrıca bu sekiz lehçedeki yapım ekleri ilave edilmi tir. Dolayısıyla bu Çin’deki Türk lehçelerinin kar ıla tırmalı ara tırılmasında çok önemli bir sözlük sayılır. Burada unu da bir haber olarak vermek mümkündür ki, 1999 yılında Devlet Milletler leri Komitesi ile incan Uygur Otonom Bölgesi Halk Hükümeti incan Uygur Otonom Bölgesi Dil ve Yazı Komitesi’nin sundu u büyük bütçeli “Uygurca-Çince Lügat”ı yapma hakkındaki raporunu onayladı ve büyük bütçe ayırarak bu i i destekledi. Uygurların kültürel hayatındaki bu büyük i u anda incan Uygur Otonom Bölgesi Dil ve Yazı Komitesi’nin yönetiminde gerçekleştirilmektedir.

Sosyal ve fen bilimlerinin bütün kol ve sahaları için yapılan çift dilli veya çok dilli meslek sözlükleri ö rendi imize göre yüz çe itten fazladır. Makalemizin hacminden dolayı bu konu üzerinde detaylı durmadık.

2. Çin’deki Ça da Türk lehçelerinin Tasviri Ara tırması Alanında

Çin’de son 20 yıldan bu yana Türk lehçeleri ara tırmalarında en çok çaba sarf edilen, hızlı geli im kaydeden, ba arısı ve uluslararası etkisi büyük olan saha, ça da Türk lehçelerinin tasviri ara tırması sahasıdır. Elde etti imiz bilgilere göre, son 20 yıldan beri Çin’de ça da Türk lehçelerinin tasviriyle ilgili Uygur, Han (Çin), Kazak, Kırgız dillerinde açıkça ne redilen eserlerin sayısı 40’a yakındır. Bunların içinde Uygur diline ait olanlar 20’ye yakın, Kazak diline ait olanlar 7’dir. Kalanları di er Türk lehçelerine ait olan eserlerdir. Bu ara tırma sonuçlarını a a ıdaki 3 ba lıkta anlataca ız.

2.1. Üniversitelerin Müfredatı Alanında

Son 20 yıldan beri Merkezi Milletler Üniversitesi, incang Üniversitesi gibi üniversiteler Türk lehçeleriyle ilgili e itim-ö retim ihtiyacını kar ılamak için kuramsal bilgi altyapısı sa lam, deneyimli, ara tırma kaynaklarına sahip bir grup ö retmeni organize ederek ders kitabı yazdırdı ve ne rettirdi. Nesrulla Yolbuldi’nin hazırladı ı “Hazırqi Zaman Uy ur Tili” (1981)”, Turdi Ahmet’in hazırladı ı “Hazırqi Zaman Uy ur Tili (1983)”, incang Üniversitesi’nin hazırladı ı “Hazırqi Zaman Uy ur Tili (1985)”, Rozi Yüsüp Ali’nin hazırladı ı “Hazırqi Zaman Qir iz Tili (1988)”, Géng imin’in hazırladı ı “Hazırqi Zaman Qazaq Tili (1989)”, Çin imin vd. nin hazırladı ı: “Uy ur Tilining Grammatikisi (1996)”, Çin iliyang vd.nin hazırladı ı: “Hazırqi Zaman Uy ur Tili Grammatikisi (1996)”, Yi Kün iyu vd.nin hazırladı ı: “Hazırqi Zaman Uy ur Tili Grammatikisi

(1998)", Géng imin vd.nin hazırladı ı: "Hazırqi Zaman Qazaq Tili (1999)" gibi eserler i te bu gruba girer. Bu ders kitaplarında Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruldu u 30 yıl içerisinde üniversitelerdeki Türk dili ö retimi ve ara tırmalarında elde edilen neticeler temelinde belli dillerin kural-kanunları genelle tirilip sistematize edilerek tanıtılmı tır, ayrıca yazarların uzun süreli ö retim ve ara tırma neticesinde elde etti i sonuçları da içermi tir. Ayrıca bu kitaplarda yurtiçi ve yutdı ndaki yeni ara tırma neticeleri yer almaktadır.

2.2. Çin'deki Ça da Türk lehçeleri Tarihinin Kısaca lenmesi Alanında

50'li yılların ortalarında Çin Hükümeti merkezden ve bölgelerden bir grup dilbilimciyi örgütleyerek büyük bütçelerle ülkemizdeki azınlıkların dilleriyle geni çaplı bir ara tırma- derleme gerçekle tirmi tir. Bu derlemede toplanan dil malzemeleri 60'lı ve 70'li yıllarda malûm sebeplerden dolayı yayımlanamamı tı. 1980'li yılların ba nda Çin Halk Cumhuriyeti Milletler leri Komitesi özel bütçe ve adam tahsis ederek Çin'de azınlıkların dillerinin kısaca tarihini yazmayı i ini organize etti. Milletler leri Komitesi milletler meselesine dair be grup kitap tahrir heyeti ve Çin'de azınlıkların dillerinin kısaca tarihiyle ilgili tahrir grubunun önderli inde "Uy ur Tilining Qisqıçe Tezkirisi" (Cao iang-ru, Cu Ci-ning1985); "Qazaq Tilining Qisqıçe Tezkirisi" (Géng imin, 1985); "Qir iz Tilining Qisqıçe Tezkirisi" (Hu Zhenhua, 1986); "Özbék Tilining Qisqıçe Tezkirisi" (Çin iliang, Abdurahman, 1987); "Tatar Tilining Qisqıçe Tezkirisi" (Çén Zungcin, İçan, 1985); "Salar Tilining Qisqıçe Tezkirisi" (Lin Liyenyün, 1985); " erbi Uy ur Tilining Qisqıçe Tezkirisi" (Çén Zungcin, 1985) adlı eserler Çince olarak ne redildi. 1999 yılında genç âlim Vu Hungvei'in "Tuva Tili" isimli eseri ne redildi. Böylece Çin'deki sekiz çe it Türk dilinin kısaca tarihi tam olarak yazılmı oldu. Bu önemli çalı maların yapılmı olması, özellikle sadece Çin'de ya ayan Salar ve Yugur (Sarı Uygur) gibi Türk lehçelerinin kısaca tarihinin yazılmı olması Çin'deki Türk lehçelerinin daha derinlemesine incelenmesi ve Türk lehçelerinin mukayeseli incelemeleri için sa lam zemin sa ladi.

2.3. Özel İmi Ara tırmalar Alanında

1980'li yılların sonlarından itibaren ülkemizdeki Türk dilcileri ça da dilcilik kuramlarının ı ı nda önceki ara tırma sonuçlarını ele tirel bir bakı tan geçirerek bilimsel de eri ve ikna gücü yüksek ilmi ara tırmaları ortaya koydular. Hamid Tömür'ün "Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi (Morfolojiya)" [Ça da Uygur Dili - Morfoloji] (1987), Cu Tuñçun, Amine Gappar, Mir Sultan'ın "Hazirki Zaman Uygur Tili Edebi Til Tavu liriniñ Akustikilik Tetkikati" [Ça da Uygurcanın Edebi Dil Seslerinin Akustiki inin Ara tırılması] (1992), Abduraup Pulat'ın "Uygur Tili Leksikologiyisi"[Uygur Dilinin Leksikolojisi] (1995) gibi eserler bunlara örnektir. Bu ilmi ara tırmalarda dil olgularına saygı gösterme, dilde görülen çe itli olayları önemseme, onları kendi özelli ine göre genelle tirme ve sistemle tirme, dil olaylarını tutarlı bir ekilde daha geni açıklama, bununla birlikte dilde mevcut olan fonetik, leksikolojik, gramer kurallarına açıklık getirme gibi ilkelere ba lı kalınmı tır. Burada özellikle zikretmek gerekir ki, Profesör Hamid Tömür "Hazirki Zaman Uygur Tili Grammatikisi (Morfolojiya)" [Ça da Uygur Dili Grameri - Morfoloji] adlı eserinde yeni görü ve perspektifleri ortaya koymu tur. Hamid Tömür'ün bu yeni görü leri hemen yurtiçi ve dı ndaki Türkologlar arasında büyük yankı uyandırdı ve meslekta larının yüksek takdirini kazandı. Kazakistan Fenler Akademisi'nin muhabir üyesi G. Said Vakkasov, Hamid Tömür Bey'e yazdı ı mektubunda:"Sizin Uygur Dili morfolojisi üzerindeki ara tırmalarınız Uygur dil bilimi alanı için çok önemlidir. Siz birçok dil olgusuna yönelik yeni görü ler ortaya koymu sunuz." derken, Çin Türkoloji Ara tırmaları Cemiyeti'nin müdür yardımcısı ve ara tırmacı Çen Zuñcin: "Bu yeni görü sadece ülkemizdeki de il, eski Sovyetler Birli i'ndeki Uygur dili ara tırmalarını da belirli ölçüde etkilemi ve meslekta larının takdirini kazanmı tır." der.

3. Eski Yazılı Abidelerin Ara tırılması Alanında

Son 20 yıldan bu yana Çin'deki Türk lehçeleri ara tırmalarında yoktan varlı a gelen, gittikçe güçlenen, derinle en ve bol ürün veren alan eski yazılı abide ara tırmalarıdır.

1976 yılında ülkemizin ünlü Türkolo u, Profesör Geng Shimin'in te ebbüsü ve incan Uygur Otonom Bölgesi Halk Hükümeti'nin eski ba kanı Sayfettin Azizi'nin deste i ile Merkezi Milletler Enstitüsü'nde Eski Türk lehçeleri sınıfı açıldı. 1980'li yılların ba ından itibaren Geng Shimin, Hamid Tömür gibi âlimler eski Türk dili ve Ça atay dilini ara tırmayı gaye edinmi doktora ö rencilerini kabul etmeye ba layıp bir sürü yüksek lisans ve doktora ö rencilerini yeti tirmi tir. Bu arada incan'da da incan Üniversitesi gibi kurumlar Ça atay dili kurslarını açarak bu sahada ihtiyaç duyulan elemanları yeti tirdi. Aralık 1978'de incan Uygur Otonom Bölgesi Alfabe De i tirme Komitesi'nin müdür yardımcısı, dilci Abdusalam Abbas'ın ba kanlı ında "Divanü Lugati't-Türk'ü yayına hazırlama grubu kuruldu. A ustos 1980'de incan Uygur Otonom Bölgesi Halk Hükümeti'nin ba kan yardımcısı manof'un ba kanlı ında "Kutadgu Bilig"i ça da Uygur diline aktarma grubu kuruldu. 1981'de Çin Hükümeti her milletin eski eserlerini, toplama, düzenleme, yayınlama i lerini güçlendirmek için merkezde eski eserlerini, toplama, düzenleme, yayınlama i lerini planlama grubu olu turdu. 1983 yılında incan Uygur Otonom Bölgesi'nde de eski eserleri toplama, düzenleme ve yayınlama i lerini planlama grubu kuruldu. 1984 yılında bu grubun ofisi olan Azınlıklar Eski Eserler Ofisi tesis edildi. incan'daki sekiz vilayette ve Ürümçi ehrinde Eski Eserler Ofisi tesis edildi. Ekim 1984'te Ürümçi'de incan Uygur Otonom Bölgesi azınlıkların eski eserlerini toplama, düzenleme, yayınlama i lerini planlama toplantısı düzenlendi ve ki iler in bu sahadaki çalı malara önem ve özen göstermesi istendi. Buna benzer tedbirlerin alınması ve âlimlerin çabasıyla eski yazılı abidelerle ilgili ara tırmalar hemen ba latıldı ve hızla geli ti.

6

Bu sahada ülkemiz âlimleri ilgili kurumların desteklemesiyle önce yabancı âlimlerin bu sahadaki ara tırmalarından yararlanarak bir kısım yazılı abideleri hızlıca Uygur, Çin, Kazak, Kırgız dillerinde yayına hazırlayıp geni halk kitleleriyle bulu turdu ve bu alandaki çalı maları yeni bir merhaleye ta ımak için gereken deneyimleri topladı, sa lam zemin hazırladı. "Atebetü'l Haqayıq"ın Uygurcası (1980); Çincesi (1981); "O urname"nin Uygurcası (1980), Çincesi (1980), Kazakçası (1982); "Divanü Lugati't-Türk"ün (Türkiy Tillar Divanı) 1-3 ciltleri (brahim Mutii'nin ba editörlü ü ve Emin Tursun, Mirsultan Osmanov'un editörlü ünde 1981-1984 yılları arasında yayına hazırlanmı tır); "Kutadgu Bilig" in manzum aktarmasının Uygurcası (Yayına hazırlayanlar: Abdurrahim Ötkür, Ahmed Ziyai, Memtimin Yusup, 1984), Çincesi) tercümesi (Hao Guncong ve di erleri, 1986); mensur aktarmasının Uygurcası (Abdu ükür Turdi, Kadir Ekber, 1991), Kazakçası (1991), Kırgızcası (1992) ve " Eski Uygur iir ve Ko aklarından Seçmeler"(Geng Shimin, 1982), " incan'da Eski Medeniyet ve Yazılı Abide" (Geng Shimin, 1983), "Eski Uygur Yazılı Abidelerden Örnekler" (Abdukayyum Hoca ve di erleri, 1984), "Babürname" (Yayına hazırlayan: Hamid Tömür, 1991), "Uygurların Eski Yazıları ve Eski Yazılı Abidelerine Dair Genel Açıklama" (Niu Ruci, 1997) gibi eserlerin yayımlanması bu faaliyetlerdendir.

Böylece, ülkemizin âlimleri Sincan Uygur Özerk Bölgesi Eski Eserler Ofisi gibi kurumların çok yönlü deste iyle u anda ülkemizin ilgili kurumlarında korunan yazılı abideleri düzenleme, inceleme ve yayımlama i ini geni çapta ba lamı oldu. Eski Eserler Ofisi'nin verdi i bilgilere göre, 1984 yılından 1999 yılının sonuna kadar söz konusu ofisin organize etmesiyle düzenlenerek çe itli dillerde ne redilmi eski eserler 105 taneye ula mı tır. Bölge ve 1 Eski Eserler Ofisi tarafından yayımlanan eski eserler 30'a ula mı tır. Bunların ço u Türk halklarının yazılı abideleridir. Bunların içinde Uygurların ölmez eseri: "Kutadgu Bilig" in üç çe it el yazmasının fotokopisi(1986), Eski Uygurca abidelerden: " dikut Mahkemesi Sözlü ü" (Hu Cinhua ve di erleri, 1982) " dikut Mahkemesi'nden Gönderilen Belgeler" (Hu Cinhua ve di erleri, 1984), "Maytiri

Simit" (srapil Yüsüp ve di erleri, 1987) " acı Uygurları ve Onların Yazılı Abideleri (Yang Fu ö ve di erleri, 1999), "Turfanda Bulunan çtimai- ktisadi Belgelerin ncelenmesi" (Li Cingvey, 1996), "Altun Yaruk" ne redildi, Tursun Ayup ve di erleri) ve Ça atayca yazılı abidelerden: "Tevarih-i Musikiyyun" (Enver Baytur, Hamit Tömür,1982), "Tarih-i Hemidiye" (Enver Baytur, 1986), "Muhakimetü'l Lu ateyin" (Hamit Tömür, Abdureop Polat, 1988), "Zelili Divanı" (Emin Tursun, 1988) "Hemse" (Toplam be kitap, Abduri it slam, T yipcan liyup ve di erleri yayına hazırlamı lardır), "Nizari Destanları" (1991), "Mecalisu'n Nefais" (Emin Tursun, 1994), ayrıca Kazakların yazılı eserlerinden: " ipagerli in Beyanı", " Yedi Hakan" ; Kırgızların kahramanlık konulu büyük destanı: "Manas" (Toplam 18 kitap, 1984 – 1995) gibi eserler vardır

Ülkemizin âlimleri yine üniversitelerdeki eski Türk lehçeleri e itim-ö retiminin talebini kar ılamak için birçok ders kitapları hazırladılar ve yayımladılar. "Eski Türk Yazı Dillerindeki Yazma Eserlerden Örnekler" (Geng Shimin ve di erleri, toplam be bölüm, 1976 – 1978), "Eski Türk lehçelerindeki Yazılı Eserlerin Grameri" (Yukarıdakiyle aynı), "Ça atay Dili Dersli i" (Abdureop Polat, 1986), "Eski Uygur Dili Okuma Kitabı" (Tursun Ayup, 1998) gibi eserler bunun örnekleridir.

Eski yazılı abideler, özellikle ülkemizde ve uluslararasıda tesiri büyük olan eserler ne redildikten sonra âlimlerimiz bu yazılı abideler hakkındaki detaylı ara tırmaları artırmı tır. 1990'lı yıllardan bu yana: "Kutadgu Bilig Sempozyumu" (üç defa düzenlendi), "Manas Destanı Sempozyumu" (1994), "Yedi Hakan Sempozyumu" (1995), " ipagerli in Beyanı Sempozyumu" (1996) gibi bilimsel sempozyumlar düzenlendi. Bu büyük eserlere dair pek çok bilimsel makaleleri yayımlandı; bilimsel makaleler toplamı ne redildi ve monografik eserler ortaya konuldu. Ülkemizde sadece Kutadgu Bilig ile ilgili çe itli dillerde yayımlanan makalelerin sayısı 300'ü geçti. Bilimsel makaleler toplamı 6'ye, monografik eserler 5'e ula tı. Bunlardan ülkemizde eski yazılı abideler üzerindeki ara tırmaların yıldan yıla daha da geli ti ini görmek mümkündür.

4. Diyalekt ve İve Ara tırmaları Alanında

Diyalekt ve İve ara tırmaları, Çin'deki Türk lehçeleri ara tırmalarının önemli olan kısmıdır. Çin'deki Türk lehçeleri içinde Uygur dili ile Kırgız dilinde diyalekt farkı bulunmasının dı nda, di er Türk lehçelerinde diyalekt farkı yoktur. Diyalekt ve İvelerin ara tırılması edebi dili zenginle tirmede ve onu geli tirmede, edebi dilin ekillenmesi ve geli me tarihini açıklamada, millet ve milli kültür tarihini daha derinlemesine anlamada büyük öneme sahiptir. Dolayısıyla ülkemizde son 20 yıldan bu yana diyalekt ve İve ara tırmaları, özellikle Uygur dili diyalekti ve İveleri ile ilgili ara tırmalar hızla geli ip Türkoloji sahasında bol ürün veren bir alana dönü mü tür.

1950'li yılların ortalarında, Devlet Milletler İleri Komitesi ile Çin Fenler Akademisi'nin ba kanlı nda Çin Fenler Akademisi Dil Ara tırmaları Merkezi, Merkezi Milletler Enstitüsü ve İncan'daki ilgili kurumlar İncan'daki azınlıkların dilleriyle ilgili iki defa derleme ve ara tırma faaliyeti gerçekle tirdi. İki 1955 yılının yazında Uygur, Kazak, Kırgız dilleri olmak üzere üç gruba ayrılıp toplam 27 noktada (Uygur diliyle ilgili nokta 17) gerçekle tirilmi ti. Buna Pekin ve İncan'dan olmak üzere 36 dilci katılmı tır. İncinisi 1956-1957 yılları arasında yüze yakın dilcinin katılımıyla gerçekle tirilmi tir. Bir yıldan fazla süren bu ara tırma elli üç noktada sürdürülmü tür. Bu ara tırmaların temel maksadı, İncan'daki Türk lehçelerin, özellikle Uygur dilinin diyalekt durumunu tespit etmek ve edebi dil için temel te kil eden diyalekt, bununla birlikte edebi dilin standart telaffuzuyla ilgili meselelerin çözümü için zemin hazırlamaktı. Bu iki defa gerçekle tirilen geni çaplı ara tırmalar sonucunda dilciler diyalekt ve İvelere ait pek çok ilkel materyale sahip olmu lardı. Ancak çe itli sebeplerle bu materyaller zamanında yayımlanamamı tı. 1980'li yıllardan itibaren derleme ve ara tırmaya katılan Mirsultan Osmanov, Gao İce, Amine Gappar, Li Sing,

Çen Zungcin gibi alimler Uygur dili diyalekti ve iveleriyle ilgili bilimsel makaleler yayımlamaya başladılar. Bu makaleleri Uygur dili diyalekti ve ivelerini ayırmanın ölçütü, Uygur dilinin diyalekt ve iveleri, ayrıca onların özellikleri, Uygur edebi dilinin dayandığı temel diyalekt ve standart telaffuz, diyalekt ve ivelerin oluşum tarihi gibi konuları içerir. Bunların içerisinde önemli olanları şunlardır:

4.1. Uygur Dili Diyalektlerinin Gruplara Ayrılmasıyla İlgili Olanları

“Ça da Uygur Dili Diyalektleri ve Millî Edebi Dilimizin Dayandığı Temel Diyalekti hem Standart Telaffuzu” (Amine Gappar, Milletler Til-Yezici, Sayı.2, 1980); “Ça da Uygur Dilinin Diyalektlerini Gruplara Ayırmadaki Fonetik Özellikler ve Edebi Dilin Standart Telaffuzu Meselesi Hakkında Mülâhaza” (Vey Suyi, 1980); “Uygur Dili Diyalektlerini Gruplara Ayırma Meselesi Hakkında” (Gao İce, 1985 yılındaki Çin Türk lehçeleri Araştırmaları Cemiyeti’nin 4. Bilimsel Toplantısında sunulan bildiri); “Ça da Uygur Dili Diyalekt Sözcüklerinin Türleri ve Bunun Diyalektleri Gruplara Ayırmadaki Önemi” (Li Cingviy, 1985) vd.

4.2. Merkezi Diyalekt ve Onun İveleriyle İlgili Olanları

“Uygur Dilinin Merkezi Diyalekti ve Onun özellikleri – Ek: Ça da Uygur Dilinin Temel Diyalekti” (Li Sen, 1987); “Uygur Dili Murtuk İvesinin Fonetik Özelliği” (Muhebbet Kasım, Halik Niyaz, 1984); “Murtuk İvesi Hakkında” (Muhebbet Kasım, 1985); “Uygur Dilinin Kumul İvesi Hakkında İlk Araştırma” (Arslan, 1985); “Turpan İvesi Hakkında” (Reveydulla Hemdulla, 1987); “Yopurga İvesinin Fonetik Sistemini Kısaca Tanıtma” (Abdurehit Yakup ve diğerleri, 1987); “Uygur Dili Mekit İvesinin Fonetik Özellikleri Hakkında” (Amine Gappar, Mirsultan Osmanov, 1990) ve diğerleri.

4.3. Hoten Diyalektiyle İlgili Olanları

“Hakaniye Dili ve Hoten Diyalekti” (Emin Tursun, 1983); “Uygur Dili Hoten Diyalektlerinin Temel Özellikleri” (Gao İce, 1984); “Uygur Dili Çerçen İvesindeki İveye Has Sözcükler” (Çen Zungcen, 1985); “Hoten İvesi Hakkında” (Nurehmet Kasım, 1986); “Hoten İvesindeki Gerekliklik Kipi Hakkında” (Muhammetrehim Sayit ve diğerleri, 1986); “Ça da Uygur Dili Hoten İvesinin Diyalekt Özelliği” (Cin İangbey, 1987); “Guma İvesi Hakkında” (Abdusettar, 1987) ve diğerleri.

4.4. Lopnur Diyalektiyle İlgili Olanları

“Ça da Uygur Dilinin Lopnur Diyalekti (Kısaca Tanıtma) (Mirsultan Osmanov, 1982); “Uygur Dili Lopnur İvesindeki Sözcüklerin Çokluk Eklinin Tahlili” (Mehriay, 1984); “Lopnur Diyalektlerinin Fonetik Özellikleri” (Gao İce, 1985) vb.

1990’lı yılların başlarından itibaren Mirsultan Osmanov, Gao İce’nin temsil ettiği ülkemiz Uygur Dili Diyalektologları önceki 10 yılda diğer alanlarda yapılan araştırmalar ve yabancı bilim adamlarının bu sahadaki araştırmalarından tenkidi yararlanma temelinde Uygur Dili Diyalekti ve İvesine ait mahsus büyük eserleri meydana getirdiler. Bunlar: “Ça da Uygur Dili Diyalektleri” (Mirsultan Osmanov, 1990); “Uygur Dili Diyalektleri ve Diyalekt Araştırmaları” (Gao İce, 1991); “Ça da Uygur Dilinin Kumul İvesi” (Kumul İvesini Araştırma Grubu, 1997); “Uygur Dilinin Keçer İvesi Araştırması” (Mehriay, 1997); “Uygur Dilinin Lopnur Diyalekti” (Mirsultan Osmanov, 2000). Bu eserlerin her biri kendisine has özelliğe sahip olup, hepsinde yazarların yüksek seviyesi ve dil problemlerini doğru çözümlene yeteneği ifade edilmiştir. Bu yerde ayrıca şunu göstermemiz gerekir ki, Mirsultan Osmanov dil kuramları alanında iyi eğitim almış, 1950 li yıllarda iki defa gerçekleştirdiği geniş kapsamlı dil derlemesine baştan sonuna kadar katılmış, sonra 1959-1960. yılları, 1961, 1965, 1980 ve 1986. yıllarında Uygur dili diyalekt ve ağız bölgelerinde dil derleme faaliyetlerine katılmış, devamlı olarak diyalekt ve ağız araştırmalarıyla

me gul olan bir alim oldu u için, onun Uygur dili diyalekti ve ivelerini ayırmada ortaya koydu u ölçütü, Uygur edebi dilinin standart telaffuzu hakkındaki görüşleri, Uygur dilinin diyalekti ve ivelerine ait ilmi makaleleri ile monografik eserleri ülkemizdeki Türk dilimcilerinin takdirini kazanmaktadır. üphesiz ki o Uygur diyalektolojisinin ekilleneni i ve sürekli yükseli i için büyük katkı sa layan bir âlimdir.

Bunların dı nda Kırgız dili diyalekti hakkında da birçok ilmi makale yayınlandı. Mesela “Aktu Kırgız dilinin Özellikleri” (srayi, 1984; “ incan Kırgız Dilinin Diyalektleri Hakkında” (Makelek, 1984); “Çin Kırgız Dilinin Güney Diyalekti Üzerinde Ara tırmalar” (Hu Yi, Doktora tezi, 1998) vb.

5. Dil Tarihi Alanında

1980'li yılların ba ndan itibaren eski Türk yazısı, eski Uygur yazısı, Ça atay yazısı gibi yazılardaki farklı devir, farklı konu, farklı edebi türdeki yazılı abidelerin pe pe e yayımlanması, yabancı bilim adamlarının Türk lehçelerinin tarihiyle ilgili makale ve eserlerinin ülkemizdeki Türk dilcilere ula ması ülkemizde Türk lehçelerinin, özellikle Uygur dilinin tarihine dair ara tırmaların geli mesini sa ladı. Ülkemiz bilim adamları dil tarihi bilgisine sahip olmayan dilbilimin mükemmel dilbilim sayılmayaca ını dü ünerek dikkatlerini dil tarihine çevirmeye ba ladı. 1980'li yıllarda Merkezi Milletler Üniversitesi gibi üniversitelerde Uygur dili ve Kazak dili alanlarında eski Türk dili, eski Uygur dili, Ça atay dili, Türk lehçelerinin tarihi kar ıla tırılması, Türk lehçelerine giri gibi dersler konuldu. 1990'lı yıllarda ise Altayistik, Uygur dili tarihi, Kazak dili tarihi gibi dersler ö retim programına alındı. 1992 yılından ba layarak Tursun Ayup, Li Zin ian vd. Uygur ve Kazak Dili tarihini ara tırma hedefi yapan ara tırmacı ö rencileri kabul etmeye ba ladı ve Uygur, Kazak dili tarihine dair dersler açtı. Böylece dil tarihi ara tırmaları geli ti ve dil tarihi alanındaki uzmanları yeti tirmek için zemin hazırlandı. Sonuçta dil tarihi, özellikle Uygur dili tarihiyle ilgili bilimsel makaleler yıldan yıla ço aldı, dil tarihi disiplini hızla geli meye ba ladı. Bildi imiz kadarıyla son 20 yıl içinde farklı dergilerde Uygurca ve Çince olarak yayımlanan Uygur diline dair ilmi makaleler 70'ten fazladır. Bu makaleler konu bakımından Uygur dili tarihini devirlere ayırmanın ölçütü, çe itli devirlerdeki Uygur edebi dilinin ekillenmesi ve onun özelli i, Uygur dilinin fonetik, leksik ve gramer bakımından tarihi kar ıla tırılması, çe itli konuları içeren yazılı abidelerin dilinin özellikleri, Uygur dili ile ba ka dillerin ili kisi ve etkile imi gibi konuları içermektedir. (Makalemizin hacmi dolayısıyla bu konudaki önemli makale ve kitaplardan bahsetmedik).

Uygur dili tarihi alanında son zamanlarda insanı sevindiren büyük ara tırmalar ortaya çıkmaya ba ladı. Ülkemizin genç bilim adamları üstatlarının yöneticili inde farklı devir veya konudaki yazılı abidelerin dilinin tasviri hakkındaki ara tırmalarını ardı ardına yayımladılar. “Mani Dinidiki Yazma Yadıkarlıqlar Tiliniñ Qurulmisi a Ait Tetqiqat” (Mani Diniyle İgili Yazılı Abidelerin Dil Yapısı Üzerinde Ara tırmalar) (Abduri it Yakup, Doktora Tezi, 1996), “Qedimki Uy ur Til-Yeziqidiki Vesiqilerniñ Til Qurulmisi a Tetqiqat” (Eski Uygurca Belgelerin Dil Yapısı Üzerinde Ara tırmalar) (Ablikim Yasin, doktora tezi, 1998); “Qedimki Uy ur Til-Yeziqidiki Yazma Yadıkarlıqlar Tiliniñ Tezkirisi” (Eski Uygurca Yazılı Abidelerin Dilinin Kısa Tarihi” (Li Zin ian, Muhammetrehim Sayit, Cang Tey en, incan Üniversitesi Yayınları, 1999); “Yenisey Mengü Ta liri Tili” (Yenisey Abidelerinin Dili) (Geng imin, Abliz Yakup, incan Üniversitesi Yayınları, 2000) vb.

naniyoruz ki, yukarıdaki Uygur dili tarihine dair ara tırmalar temelinde Uygur dilinin mükemmel tarihi yakın gelecekte mutlaka ortaya çıkacaktır.

KAYNAKLAR

- AKALIN ükrü Halûk vd., **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- _____, **Yazım Kılavuzu**, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 2005.
- NEC P Emir Necipoviç, **Yeni Uygur Türkçesi Sözlü ü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.